

ren. Jeg tror, skønt ikke ekspert i middelalderlatin, at grønskollingen Hæstrup havde ret. Men det i denne sammenhæng relevante er at den rette læsning af verbalformer er væsentlig for forståelsen, både på latin og i nyere dansk.

1. Kristian Hvidt, *Edvard Brandes. Portræt af en radikal blæksprutte*, Gyldendal, 1987.
2. *Folketingstidende 1947/48*, sp. 1276, 1343-66, 1426; *tillæg B*, sp. 237-40; en dygtig oversigt i *Rigsdagsårbog 1947/48*, pp. 796-800.
3. Der henvises vedr. retskrivningsændringer m.v. til Peter Skautrup, *Det danske Sprogs Historie*, Gyldendal, 1968, pp. 69-76, 90. – Jeg skylder lektor Allan Karker tak for beredvillig hjælpsomhed på flere punkter, også i det følgende.
4. *Politikens Nudansk Ordbog A-K*, 14. udg., Politikens Forlag, 1990, p. 65.
5. Efter mit skøn vilde det have været lykkeligere om man var kommet børn (og lærere) til hjælp ved at gå over til at skrive infinitiverne med *nd* i stedet for *nn*; der er alligevel så mange stumme *d*'er på dansk at tre mere ingen ulykke vilde have gjort. – Personlig har jeg foretrukket, når jeg skriver for egen regning, at bevare *d*'erne i præteritum. Jeg ser at jeg derved har placeret mig i hvad en så kyndig sprogmand som P. Skautrup kalder »sprogligt-konservative kredse«.
6. *Edvard og Georg Brandes' brevveksling 1866-1877*, et udvalg ved Eva Seibæk, Gyldendals Uglebøger, 1972, p. 127.
7. Henning Fenger, *Den unge Brandes*, Gyldendal, 1957, p. 254, hvortil Hvidt henviser.
8. Fotokopi venligt tilstillet mig af Det Kongelige Bibliotek.
9. *Det Ny Aarhundrede*, Månedsskrift red. af P. Munch, København, 4. årg., 1. bd. (1907), p. 402.
10. *Ad omveje. Studier i København 1927-34*, Berlingske Forlag, 1981, pp. 34-35.

Den danske industris historie

Af Jørgen Fink

Carl-Axel Nilsson & Hans Kryger Larsen: *Forbrug og produktion af industrivarer*. Dansk industri efter 1870, bind 2. (Odense Universitetsforlag, 1989). 295 s.

Niels Thomsen: *Industri, stat og samfund 1870-1939*. Dansk industri efter 1870, bind 3. (Odense Universitetsforlag, 1991). 347 s.

Det 1. bind af industrihistorien (anmeldt i *Historie* 18,1 s. 135ff) gav en generel oversigt over den danske industris udvikling. De følgende bind skal belyse

særlige sider af industriens historie. Bind 2 således emnet forbrug og produktion af industrivarer. Dette emne kan gribes an på flere måder, men uanset hvad man gør, har man den vanskelighed, at der er tale om en pionerindsats, hvor arbejdet med at fremskaffe data er møj- og kedsommeligt og ind imellem virker endeløst. Der er derfor grund til at være de to forfattere taknemmelig for det arbejde, de har lagt i bogen.

Dermed er ikke sagt, at den måde, de har grebet emnet an på, er den bed-

ste. De har valgt at opbygge bogen tematisk og ikke kronologisk, og det får, som der skal argumenteres for i det følgende, nogle uheldige virkninger. Det er umuligt at give en grundig beskrivelse af forbrug og produktion for den samlede industris vedkommende, og forfatterne har derfor udvalgt ni vareområder til nærmere undersøgelse. Det skal der ikke rejses indvendinger imod. Derimod forekommer det uheldigt, at de ikke gør forsøg på at give bare en kort karakteristik af udviklingen i forbruget og produktionen af industrivarer som helhed. Resultatet er, at de ni undersøgte vareområder står som isolerede størrelser, som knap nok sammenlignes indbyrdes og slet ikke relateres til noget uden for undersøgelsen. Der bliver således ikke gjort noget forsøg på at sætte undersøgelsesresultater ind i en større sammenhæng, og den konklusion, som bogen munder ud i, vedrører ikke hverken forbrug eller produktion af industrivarer, men trækker nogle hovedlinjer op i den danske industris konkurrencesituation i forhold til udlandet.

Bogen behandler ni vareområder, seks forbrugsvarer og tre investeringsvarer. Tilsammen dækker de omkring 10 % af den danske industriproduktion, og det skulle således være muligt at drage visse forsigtige generaliseringer. Det forudsætter imidlertid en sammenlignelighed mellem de ni vareområder, men det har forfatterne ikke tilvejebragt. I seks af de ni vareområder er oplysningerne om forbruget og produktionens omfang anført i priser, i de tre øvrige (alkohol/tobak, cykler og cement) i mængder, idet alkohol/tobak desuden helt mangler oplysninger om produktionens omfang. Det ville have været en hjælp for læseren, hvis oplysningerne om mængde i de tre vareområder var blevet suppleret med oplysninger om priser, for alkohol/tobaks

vedkommende med fradrag af skatter og afgifter.

Den manglende sammenlignelighed gør det vanskeligt for læseren selv at sammenstykke et helhedsbillede. Det ville have været en fordel både for læseren og for forfatterne, hvis bogen var blevet disponeret kronologisk. Det ville have været lettere at tilvejebringe sammenlignelighed mellem de ni vareområder, hvis man gik frem fase for fase. Den manglende sammenlignelighed ville da mere være kommet til at gå på de forskellige faser, men det er i sig selv udtryk for en historisk realitet, al den stund at udviklingen fra det enkle til det mere komplicerede og differentierede i sig selv indebærer et moment af usammenlignelighed. Derimod ville afgrænsningen af vareområderne under alle omstændigheder være et problem. Der findes ikke nogen fast definition af begrebet 'et vareområde', hvilket forfatterne selv gør opmærksom på. Man vil derfor altid kunne diskutere, den konkrete afgrænsning, som vælges. I de fleste tilfælde forekommer afgrænsningen imidlertid rimelig. Kun med hensyn til vareområdet landbrugsmaskiner er den valgte afgrænsning betænkelig. Forfatterne har valgt at se bort fra jordbearbejdende maskiner som plove, harver og tromler samt kraftmaskiner som elmotorer og traktorer. Det er begrundet i hensynet til den danske industriproduktion, men er uheldigt i forhold til forbruget, og dobbelt uheldigt fordi forfatterne bruger resultaterne som udtryk for det danske landbrugs mekanisering. At udtale sig om det danske landbrugs mekanisering uden at tage hensyn til traktorer, plove og harver forekommer direkte vildledende.

Som nævnt er det et stort arbejde at tilvejebringe data til belysning af forbrug og produktion, og det er heller ikke så ligetil at fortolke dem. Man fø-

ler sig derfor heller ikke altid overbevist af forfatterens betragtninger. Det gælder f.eks. i afsnittet om fodtøj, hvor forfatterne gør opmærksom på, at toldloven af 1908 betød, at det billigere udenlandske fodtøj fik en toldlettelse, det dyrere derimod en toldforhøjelse. Alligevel undrer de sig over, at importpriserne i de følgende år lå stille, medens de danske produktionspriser øgedes. Det forekommer umiddelbart at være en naturlig følge af toldændringen, som alt andet lige må have bevirket, at billigt fodtøj øgede sin andel af det importerede, medens dyrere fodtøj øgede sin andel af det indenlandsk producerede (s. 82f).

I afsnittet om fodtøj gives der en udmærket forklaring på, at industrien ikke var præget af nogen stærk koncentrationsproces i begyndelsen af århundredet. Det skyldes, at den altdominerende leverandør af skofabrikationsmaskiner, United Shoe Machine Company udlejede maskinerne i samlede sæt på ensartede vilkår og dermed bevidst modvirkede koncentrationstendensen. Men under og efter 1. Verdenskrig blev branchen alligevel præget af tydelige koncentrationsbestrebelse. Hvorledes harmonerede det med United Shoe Machine Company's rolle?

Endelig er der nogle småfejl. Oplysningen i tabel 2.2 om en vækst i tobaksforbruget på 25 % fra 1890/92 til 1912/14 er uforenelig med oplysningerne på s. 33f om en årlig vækst i perioden 1891-1916 på 2.8 %. I tabel 3.5 mangler der oplysninger for antallet af fabrikker, der havde gennemsyningsmaskiner i 1913, og det antal maskiner, de havde. Kilden er Danmarks Statistiks produktionsstatistik 1913, og her nævnes antallet af fabrikker (67), hvorimod det ikke oplyses, hvor mange maskiner, de havde. Det skulle have været markeret med et '...'. Iøvrigt er det en fejl, at det samlede antal fabrikker ikke anføres.

Ølskatten blev indført i 1891, ikke som der står s. 41 1892. En henvisning på s. 40 skal være til s. 24, på s. 71 til s. 75 og på s. 238 til s. 235.

Det er opfattelsen her, at forfatterne havde kunnet tegne et klarere billede af deres emne, hvis de havde disponeret fremstillingen kronologisk og sluttet bogen af med at trække de lange linjer op, men forfatterne har haft det problem, at ligegyldigt hvad de gjorde, kunne de ikke på den givne tid nå at dække emnet fuldstændigt. Der er derfor grund til at understrege, at det har været en både vanskelig og utaknemlig opgave at blive stillet overfor, og at de to forfattere har gjort arbejdet lettere for kommende historikere. Der er stadig meget at gøre, inden emnet har fået en dækkende behandling, men nu har man Carl-Axel Nilsson og Hans Kryger Larsens bog at støtte sig til.

Niels Thomsens behandling af forholdet mellem industri, stat og samfund i industrihistoriens bind 3 er en meget vellykket løsning af den stillede opgave. Emnet er de samfundsmæssige rammer om den danske industris udvikling, og det efterlader forfatteren med et søgefelt, »som ingenlunde er selvfølgerligt«. Det må man give ham ret i, og det er på det punkt: i operationaliseringen af undersøgelsen, at bogens store styrke ligger. Niels Thomsen vælger at opfatte emnet meget bredt, og resultatet er blevet en god og dækkende fremstilling, som sætter industriens udvikling ind i en samfundsmæssig sammenhæng, og omvendt kunne man næsten sige. Skulle man pege på mangler i det emnemæssige omfang, må det være, at arbejdsmarkedet ikke behandles særlig indgående, men det hænger formentlig sammen med stoffordelingen i den samlede industrihistorie, hvor bind 5 skal behandle ledelse og arbejdskraft i industrien. Kronologisk skal perioden

1864-1972 behandles, og når det foreliggende bind slutter i 1939 er det et lidt tilfældigt punkt, betinget af hensynet til at dele stoffet nogenlunde mellem de to bind, der står til rådighed. Perioden 1939-72 vil blive behandlet i bind 4, og når bind 3 slutter uden forsøg på konklusion, skyldes det altså, at det i virkeligheden er et halvbind.

Bogen er disponeret kronologisk med de økonomiske langtidskonjunkturer som kriterium, men er iøvrigt ikke disponeret stramt fase for fase. Resultatet er blevet en flydende og letlæselig fremstilling, som lader de skiftende perioders særpræg træde tydeligt frem. Der anvendes fire hovedfaser med årene 1875, 1895 og 1914 som skillepunkter, og for hver hovedfase bringes der ikke blot en skildring af industripolitikken i bred forstand men også en karakteristik af det erhvervsøkonomiske klima, som industrien måtte udvikle sig i i netop den periode. Forfatterens fortrolighed med opinionen og opinionsudviklingen giver disse afsnit en værdi, som rækker langt ud over det snævert industrihistoriske.

Frem til 1875 var den fremherskende erhvervspolitiske tendens en liberalisering. Der indførtes næringsfrihed, og der blev vedtaget en forholdsvis moderat toldlov i 1863, som stod næsten uændret til 1908. Den blev fra 1872 et politisk stridspunkt, ikke som følge af den økonomiske udvikling, men fordi den sikrede regeringen indtægter uafhængigt af folketingsflertallet. Derved fik regering og opposition lige stærke, men modsatrettede interesser, som neutraliserede hinanden, så længe regeringen havde flertal i landstinget. I de sidste år inden konjunkturomslaget i 1875-76 så man også de første forsigtige tilløb til at lade det offentlige afbøde nogle af de værste virkninger af den massive urbanisering og den begyndende industriudvikling, da fabriksloven i

1873 og tændstikloven i 1874 søgte at skåne børn og arbejdere i tændstikindustrien for den sundhedsfare, som deres deltagelse i industriproduktionen indebar. Men endnu var industriens omfang beskedent og overvejende lokaliseret til København.

I løbet af årene 1875-95 blev den doktrinære liberalisme opgivet, og industrien og urbaniseringen fik et omfang, som gjorde det nødvendigt for det offentlige i et vist omfang at gribe ind. Hovedinteressen bag de offentlige foranstaltninger var den sociale. Det blev set som en samfundsopgave at mildne de sociale følger af det moderne urbaniserede industrisamfund. Det politiske klima var præget af provisorieårenes negative grundtræk. Der blev lagt et stort arbejde i at diskutere toldspørgsmålet, men den politiske binding, som emnet havde været underlagt siden 1872, ændredes ikke, og der kom derfor ikke noget ud af de mange diskussioner. Til karakteristik af perioden er det imidlertid værdifuldt, at tolddiskussionerne refereres så forholdsvis omhyggeligt, selvom de ikke førte til noget.

Årene 1895-1914 kom til at betegne et gennembrud for statsmagtens forhold til erhvervslivet. Den gamle doktrinære liberalisme blev afløst af en socialliberal tilgang, som fik statsmagten til at gribe ind på en lang række af næringslivets områder. Det skete ud fra sociale og humanitære hensyn, og i den politiske debat var fordelingsproblemer langt vigtigere end produktionens vilkår. Niels Thomsen karakteriserer udviklingen som påfaldende organisk og skriver efter at have gennemgået arbejdsløshedsproblemet og statsmagtens voksende engagement i dette: »Man var altså ret tilfældigt nået frem til en ny betydelig statsopgave uden klar plan og styring« (s. 160). Den karakteristik er dækkende for hele denne periodes

udvikling. Statsmagten blev indblandet, når problemerne havde nået en vis størrelse, men det var baglæns så at sige og ikke resultat af noget forsøg på at virke materielt formende på udviklingen.

1. Verdenskrig medførte en kraftig stigning i statens engagement i det økonomiske liv, men blev i det lange løb en parentes. En stor del af forvaltningen blev overladt til interesseorganisationerne. Industrirådet og Grosserer-Societetet stod således for administrationen af udenrigshandelen, og arbejdsløshedskasserne kom til at forvalte hele den ekstraordinære krisehjælp til de arbejdsløse. Men det var opgaver, der faldt væk, da krigstiden hørte op. Af størst blivende betydning var den diskussion, som krigen rejste om statens holdning til monopoler. Hele venstresiden af det danske politiske spektrum ønskede et statsligt indseende med de virksomheder, der var så store, at de havde skaffet sig et monopol eller en monopollignende stilling på markedet. Dette spørgsmål blev et vigtigt indslag i mellemkrigstidens erhvervspolitiske debat.

Mellemkrigstiden falder i to dele med året 1932 som skillepunkt. Frem til 1932 var det erhvervsøkonomiske klima præget af forsøg på at genskabe de forholdsvis gode og liberale økonomiske betingelser, der havde været gældende i årene op til 1914. Det blev efter en periode med afvikling af krigstidens reguleringsforanstaltninger konkretiseret i bestræbelserne på at genindføre guldfod som grundlag for den danske valuta. Det lykkedes som bekendt under store ofre, som få år efter viste sig forgæves, da verdenskrisen ramte Danmark med fuld vægt i løbet af 1931. Fra da af blev hensynet til valutaen det overordnede i dansk økonomi, også selvom beskæftigelseshensyn forbigående fik tilkendt 1. prioritet i 1933-34.

Indførelsen af valutacentralen i 1932 betegner et afgørende skifte i det økonomiske klima. I de foregående 100 år var der ikke for alvor blevet rejst tvivl om, at kræfternes frie spil skulle være det afgørende styringsprincip i økonomien, men den krise, som de frie kræfter førte verden ud i i begyndelsen af 1930'erne, blev en så stor social belastning, at det blev nødvendigt at lade statsmagten engagere sig fastere i samfundsøkonomiens styring. Valutacentralens oprettelse i 1932 betegner derfor et dybtgående skifte, selvom mange måske opfattede det som en midlertidig foranstaltning. Den blev indført for to måneder, men kom til at vare i 28 år, som forfatteren noterer, og forsøgene på at føre økonomien tilbage til status quo anno 1914 blev opgivet i årene efter 1932, hvor alle havde nok at gøre med at afbøde de værste virkninger af krisen. Niels Thomsen understreger tildels i opposition mod tidligere forskning, at 30'erne ikke blev noget godt årti for den danske industri. Når man har kunnet få det indtryk, at industrien klarede sig pænt i 30'erne, er det i grunden kun udtryk for, at det ikke blev ved med at gå så katastrofalt dårligt, som det gjorde, da krisen var dybest.

Niels Thomsen giver en glimrende og velskrevet fremstilling af de samfundsmæssige rammer omkring den danske industris udvikling. Det er naturligvis ikke ensbetydende med, at der ikke er fejl eller synspunkter, der forekommer mere diskutabile, end fremstillingen lader ane.

De fleste fejl forekommer i forbindelse med omtalen af arbejdsmarkedet og interesseorganisationerne i det hele taget. Således er redegørelsen s. 67 for organisationsdannelsen indenfor detailhandelen mildt sagt misvisende. De samvirkende Fagforeninger, som var arbejdernes fælles organisation i København, kaldes De samvirkende Fag-

forbund, som var arbejdernes landsorganisation (s. 91). Oprettelsen af de to fabrikantforeninger i jernindustrien henføres til 1896 (s. 97); de rigtige årstal er 1885 for organisationen i København og 1895 for organisationen i provinsen. S. C. Hauberg blev ikke formand for Dansk Arbejdsgiverforening i 1908, men i 1911 (s. 101). Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk arbejdede med svendeprøvekommissioner og Teknologisk Institut i 1908 (s. 101), og det er for den sags skyld rigtigt nok, men det havde Fællesrepræsentationen gjort siden henholdsvis 1904 og 1906, og det er det, der har interesse. På samme side (101) nævnes organisationen De samvirkende Byerhvervsorganisationer uden nærmere præsentation. Det var en løs organisation for en række byerhvervsorganisationer, som havde til formål at tage kampen op med Venstre og landbruget i skattespørgsmålet. Det var nærmest en ad hoc-organisation, hvis aktivitet ikke var stor og begrænset sig til årene 1901-06. Det er derfor heller ikke korrekt, når det på s. 138 hævdes, at De samvirkende Byerhvervsorganisationer for 6. gang siden 1881 forlangte et byerhvervsministerium, og hvis det ikke er det, der menes, er formuleringen det pågældende sted i det mindste tveetydig. Redegørelsen for Industrirådets dannelse (s. 102) er heller ikke korrekt og tager ikke hensyn til den nyeste forskning på området. Det er heller ikke dækkende at skrive (s. 110), at industripolitikken ikke spillede nogen rolle for den gennemgribende modernisering af produktionen på B&W 1899-1904. Det gjorde den ganske vist ikke, men det gjorde til gengæld udviklingen på arbejdsmarkedet, hvor septemberforliget 1899 og ikke mindst de fælles værkstedsregler i jernindustrien fra marts 1900 spillede en afgørende rolle for industriens muligheder for at foretage en

gennemgribende modernisering som den, der fandt sted på B&W. På s. 193 omtales en 'mesterforening', men det er ikke klart, hvilken forening der tænkes på (Foreningen til lærlinges uddannelse?). Det er iøvrigt ikke korrekt i den forbindelse at skrive, at mesterforeningen sammen med staten fik bremset uddannelsens forfald med lærlinge-loven af 1889. Denne lov var på det nærmeste betydningsløs. Vigtigere var det arbejde, som Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk havde taget op, og som resulterede i et nyt svendeprøvecirkulære fra Indenrigsministeriet i 1884. Endelig er det ikke rigtigt, som det hævdes på s. 249, at Hjalmar Madsen repræsenterede læderindustrien. Han kom fra træindustrien. Det er heller ikke rigtigt, når det sammesteds siges, at organisationen Industrifagene var tyngdepunktet i Dansk Arbejdsgiverforening; det var – i hvert fald siden 1919 – Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien i Danmark, »jernet«. Det var således karakteristisk, at det var formanden for denne organisation, Julius Madsen, der blev formand for Dansk Arbejdsgiverforening, og ikke formanden for Industrifagene, Hjalmar Madsen. Julius Madsens formandstid dateres iøvrigt til 1932-37 i teksten s. 249 og 1932-38 i billedteksten på samme side. Begge dele er for så vidt rigtige, som Julius Madsen var formand til sin død i 1938, men ophørte med at fungere på grund af sygdom i 1937. Det skulle have været præciseret, eller også skulle hans formandstid have været dateret enslydende til det korrekte 1932-38.

Der er også en række fejl med hensyn til navne, dateringer og facts. S. 37 sættes åbningen af Københavns frihavn til 1892; det skal være 1894. S. 79 dateres smørkrigen korrekt til 1887-88 i billedteksten, men s. 80 omtales den som

»margarinekrigen 1888-89« i margin. Niels Andersen boede på Søholm, ikke Søholt (s. 81). Statsprøveanstalten blev ikke oprettet i 1909 (s. 168). Den blev oprettet i 1896 af Dansk Ingeniørforening og i 1909 overtaget af staten. L. V. Birck omtales som professor i 1906-07; det blev han først i 1911 (s. 149). Det er iøvrigt ikke rigtigt (s. 213), at han angreb Max Ballin korporligt under det berømte møde i Den overordentlige Kommission 6. august 1918. Han ville have gjort det, men blev forhindret af andre mødedeltagere, som lagde sig imellem. Om de læbælter, der omgav købstæderne, hedder det s. 191, at de veg længe før de helt bortfaldt i 1919. Det er ikke korrekt. De bortfaldt først i 1920, og på det tidspunkt var de kun blevet ophævet ved 17 af landets købstæder. s. 243 mangler Victor Pürschels dødsår (1963), s. 244 omtales Christmas Møller som MF 1920-41. Det var han også 1945-47. S. 250 nævnes det, at A/S Den konservative Presse svækkes fra midten af 20'erne; det gjorde den allerede fra 1920. Det er heller ikke helt korrekt, at der var 1. maj-optog hvert år fra 1890 (s. 262). I de følgende år blev der arrangeret optog den første søndag i maj, og først fra 1899 var det 1. maj, uanset hvilken ugedag det var. S. 285 omtales i billedteksten tilskuerne til Stauning som flodhesten Jeppe som politikere fra V og RV, skønt der blandt tilskuerne også er to konservative politikere, Pürschel og Povl Drachmann. Endelig omtales (s. 312) direktøren for Aarhus Oliefabrik som Ths. Juncker, han hed Thorkild. Det er hel-

ler ikke rigtigt, at Industrirådet i sept. 1931 forlangte »told- og skattelettelser« (s. 295). Industrirådet forlangte told og skattelettelser, men måske er bindestregen efter told en trykfejl. Dem er der for øvrigt en del af. Man kan altid diskutere, hvor grænsen går for det acceptable, men de 158, som er fundet under læsningen, er i hvert fald i overkanten. Tilsvarende er de fleste af krydshenvisningerne forkerte. Det gælder således s. 123, 178, 181, 293, 298 og 302.

Bogen er velskrevet, og det er en fornøjelse at læse den. Kun to steder har den sproglige udformning givet anledning til undren. På s. 270 omtales »den forfaldende kronekurs«. Menes der blot »den faldende«? S. 98-99 skrives om Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, at den overvandt »sin uvilje mod en »splittelse af kræfterne««. Der er kommet en negation for meget med. Hvis den overvandt sin uvilje, betyder det, at den gik med til, men den gik jo netop ikke med til at splitte kræfterne. Formuleringen er i det hele taget uheldig i forhold til det skildrede begivenhedsforløb.

Skal man afslutningsvis prøve at veje plusser og minusser op mod hinanden, vejer plusserne langt tungest. De minusser, der er anført ovenfor, vedrører alle småting. På de felter, som virkelig betyder noget, står bogen meget stærkt, både med hensyn til operationalisering af et vanskeligt emne, overblik over perioden og stoffet og en klar og velskrevet udformning.